

Postanak i razvoj (o pripremama i izgradnji) DUŠEVNE BOLNICE U VRAPČU

Lavoslav Glesinger

(iz doktorske disertacije: Povijest hrvatske psihijatrije, Zagreb, 1959.
godine)

O historiji duševne bolnice u Vrapču postoji prilično velika literatura¹, pa ćemo prikazati postanak i razvoj toga zavoda samo u najkrupnijim crtama, dodajući samo one detalje, koji dosad nisu objavljeni.

Pitanje osnivanja jedne zemaljske ludnica za Hrvatsku i Slavoniju prvi je put pokrenuto već pedesetih godine 19. stoljeća. **Nakon opetovanih predstavlki i prijedloga po hrvatsko-slavonskoj vladi priznalo je tadašnje c. kr. ministarstvo unutrašnjih poslova aktom br. 16134/945 od 19. XII. 1853. neophodnu potrebu podizanja takova zavoda**, pa je time u načela odobreno podizanje zemaljske ludnice za Hrvatsku i Slavoniju. Međutim, prošlo je više od jednog decenija, a da u toj stvari nije ništa poduzeto. **Godine 1865. ponovo je to pitanje pokrenuo protomedik Dr. Josip Kalazancije Schlosser**². On je godine 1865. podnio namjesničkom vijeću opširnu "**Osnovu o podignuću i ustrojstvu zemaljske ludnice**", sastavljenu na njemačkom jeziku, u kojoj dokazuje, kako ludničko odjeljenje Bolnice milosrdne braće ne odgovara svojoj svrsi³, pa stoga treba podići zavod, koji će biti u skladu s tadašnjim stanjem psihijatrije. Zavod ne bi smio biti u sklopu koje opće bolnice, nego mora biti samostalan. Uz zavod mora biti vrt i gospodarstvo zbog pribavljanja hrane i uposlenja bolesnika. Po mogućnosti treba izabrati zgradu, koja već postoji negdje u predgrađu ili u neposrednoj blizini Zagreba (Sv. Duh, Nova ves, Žaverska dolina ili Cmrok). Ne bi imalo smisla sagrađiti ludnicu daleko izvan

¹ B. Gostl: Referat o stanju u Vrapču i drugim zavodima za vrijeme rata i okupacije (Narodno zdravlje, II/1946, br. 3, str. 8-12); isti: Historijat bolnice u Vrapču (Neuropsihijatrija, II/1954, str. 190-192); R. Herceg: Zavod za umobolne „Stenjevec“ od 1879 do 1933 (Spomenica „Stenjevec 1879-1933“, Zagreb 1933, str. 6-29); R. Lopašić: Komemoracija direktora Dra. Žirovčića (Liječnički vjesnik, LXII/1940, str. 674); I. Rohaček: Liječničko izvješće kralj. zemalj. zavoda za umobolne u Stenjevcu za god 1885. (Liječnički vjesnik, VIII/1886, str. 173-182); isti: Izvještaj za god. 1886. /ibidem, IX/1887, str. 65-73); Z. Sušić: O prvom ravnatelju današnje Bolnice Vrapče (Neuropsihijatrija, II/1954, str. 257-259); I. Šimsa: Psihijatrija te zavodi za umobolne (Separat iz Rade Zbora liječnika, Zagreb 1899, str. 12); I. Ulčnik: Iz prošlosti Bolnice za duševne bolesti u Vrapču (Liječnički vjesnik, LXXIX/1957, str. 302-303); I. Žirovčić: Uspomene starog psihijatra (Spomenica „Stenjevec“, str. 3-5); S. Župić: O bolesti Harambašića, Vidrića i Kovačića (Liječnički vjesnik, LIX/1937, str. 341-346); isti: Statistički pregled života i rada Bolnice Vrapče kroz posljednjih 25 godina (Neuropsihijatrija, I/1953, str. 205-215); anonimno: Umobolnica u Stenjevcu (Liječnički vjesnik, IV/1880, str. 28-30).

² Schlosserovo su ime pisali na razne načine: „Schlosser“, „Šloser“ i „Šlosser“. U spisima, koje ovdje citiramo, nalazimo samo oblik „Šlosser“, pa se stoga i mi držimo ovoga oblika.

³ Vidi o tome gore!

Zagreba, jer nijedan liječnik no bi išao onamo. Osnovna načela moraju biti: 1. Zavod ne smije služiti samo bezuspješnom pozatvaranju luđaka, nego treba da odgovara načelima čovječnosti i da posluži izlječenju ovih nesretnika, 2. Treba da bude tako prostran, da će odgovarati broju duševnih bolesnika trojedne kraljevine. Neizlječivi bi se bolesnici mogli ostaviti u Bolnici milosrdne braće, a izlječive bolesnike trebalo bi međusobno odijeliti po bolestima i po spolu. Prema višegodišnjim izvještajima ima u trojednoj kraljevini oko 100 duševnih bolesnika, među ovima otprilike 20 "nečišćenjaka, pozlobica i goropadnika". Ukoliko bi ti bolesnici bili također smješteni u zavodu, traba ih smjestiti u posebne "celice", koje moraju biti udaljene od ostalih soba mirnih bolesnika. U tim celicama mora biti jak krevet, stol, stolac, sve pričvršćeno na podu, vrata bez kvake. U svakoj celici mora biti prozor i zahod, koji se prazni izvana. Za ove bolesnike potrebna je posebna bašča. Svi ostali, mirni, bolesnici smjestili bi se u manjim ili većim grupama, a samo iznimno pojedince. Sobe ne smiju biti premale, moraju biti svijetle i zračne. (Slijede točne dimenzije). Sveukupno će trebati u zavodu 87 prostorija. Gospodarstvo treba da obuhvata 14 do 16 jutara.

Namjesničko vijeće pozvalo je nato zemaljsko građevno ravnateljstvo, da izradi nacrt i proračun sa gradnju zavoda. Prema ovom nacrtu koji je dostavljen 14. II. 1866. pod br. 4172/1865 predviđeno je, da se u zavodu mogu primiti do 80 bolesnika. Troškovi bi prema ovom nacrtu iznosili 132.539 forinti 55 novčića, čemu bi trebalo dodati još 6.000 forinti za nabavu zemljišta, te 42.920 forinti za unutrašnje uređenje. Prema priloženom proračunu stajalo bi uzdržavanje zavoda za 80 bolesnika godišnje 15.298 forinti.

Taj proračun **prihvatilo je namjesničko vijeće na svojoj sjednici od 1. III. 1866.** Odlučeno je, da će troškove podizanja i uzdržavanja zavoda snositi zemaljska konkurencijalna zaklada, jer trojedna kraljevina nema druge zaklade za takav zavod, a zaklade pojedinih županija određene su za druge svrhe. Čitav predmet, zajedno sa Šlosserovom osnovom i s proračunima, uputilo je namjesničko vijeće **dvorskoj kancelariji u Beču**, te je zamolila, da bi dvorska kancelarije odobrila bar u načelu ovaj prijedlog i uvrstile svake godine u proračun hrvatsko-slavonske konkurencijalne zaklade iznos od 40.000 do 50.000 forinti, počev od godine 1867., te da dostavi ovu osnovu hrvatskom saboru, da se ta svota stavi u proračun konkurencijalne zaklade⁴.

Ovaj izvještaj dostavila je **dvorska kancelarija 3. V. 1866. državnom ministarstvu s molbom**, da preispita projekt obzirom na iskustva, stečena kod drugih zavoda. Nato je **državno ministarstvo zatražilo stručno mišljenje vladina savjetnika i ravnatelja bečke ludnice Dra. Riedela**⁵, koji je u svojem izvještaju predložio neke temeljite izmjene prvobitnoga plana. Taj izvještaj uputilo je državno ministarstvo 23. IX. 1866. dvorskoj kancelariji, s time da bi

⁴ Državni arhiv u Zagrebu. Spisi dvorske kancelarije za Hrvatsku, K. br. 3744/866.

⁵ Joseph Gottfried v. Riedel (1803-1870), direktor bečke ludnice i referent za psihijatriju u ministarstvu unutrašnjih poslova. Reformator psihijatrije u Austriji. Po njegovim uputama podignuti su zavodi za duševne bolesti u mnogim mjestima austrijske carevine.

namjesničko vijeće uvažilo Riedelove prijedloge i da bi preinačeni elaborat podnijelo ministarstvu na konačno odobrenje⁶.

Sada je konačno došla stvar pred hrvatski sabor. **Na saborskoj sjednici od 28. IX. 1868. iznio je vladin povjerenik Robert Zlatarović slijedeći prijedlog:** U Hrvatskoj i Slavoniji ima oko 300 umobolnika, a isto toliko u Vojnoj Krajini. Od toga je jedva 100 za nuždu opskrbljeno, a ostali "tumaraju od nemila do nedraga, sebi na muku, drugim na teret i pogibelj". Njihov broj raste od dana do dana i hitna je dužnost, da se nešto poduzme za opskrbu i liječenje tih nesretnika. Svi civilizirani narodi imaju specijalne zavode za takve nesretnike. Predlaže, da sabor odredi, da se na zemaljski trošak sagradi ludnica za Hrvatsku i Slavoniju, "koji zavod bi se mogao također na Krajinu i Dalmaciju, kada bude s nami spojena, protegnuti". Predlaže, da se počne s predradnjama, i to: 1. da se izabere odbor, koji bi uz sudjelovanje stručnjaka stvar ispitao i na idućem zasjedanju sabora podnio svoj prijedlog, ili 2. da sabor odluči "da se pozove domaća oblast, da priredi prijedlog". Jedan dio troškova morao bi snositi i vojni erar, jer će zavod obuhvatiti i Vojnu Krajinu. Predlaže na koncu, da se ovlasti zemaljska vlada, da načini osnovu i troškovnik za gradnju ludnice i da se stavi u sporazum s vojnim vlastima⁷.

Pitanjem podizanja zavoda za umobolne bavi se ponovno hrvatski sabor na svojoj sjednici od 11. III. 1869. Na sjednici se čita Šlosserova osnova od godine 1865., troškovnik i izvještaj kraljevskog namjesništva od 3. III. 1869., koji je potpisao **Robert Zlatarović** i koji glasi: Budući da je sabor u načelu odobrio osnutak ludnice, dostavlja namjesničko vijeće saboru osnovu, troškovnik i nacрте na odobrenje i doznačenje novčanih sredstava. Saopćuje, da je c. kr. glavno bojno zapovjedništvo sporazumno, da stanovitom svotom pomogne podizanje ludnice. Nacrти su ispravljени prema traženju Dra. Riedela, a budući da će se novi zavod protegnuti i na područje Vojne Krajine, izrađen je novi građevni nacrt u mnogo većem opsegu. Mješovito povjerenstvo je konačno odlučilo, da zavod podigne u Čnomercu, u bašči zagrebačkog veletrgovca Emanuela Pristera i na susjednim zemljištima zagrebačkih građana, koji su spremni odstupiti svoja zemljišta državi uz primjerenu odštetu. Obzirom na sadašnji broj bolesnika (323 u Hrvatskoj i Slavoniji i 277 u Vojnoj Krajini) i obzirom na sadašnji broj bolesnika na ludničkim odjelima u Zagrebu i Rijeci, odlučeno je, da se zavod sagradi za 200-250 bolesnika. No budući da će broj bolesnika vremenom narasti, mora se građevna osnova tako udesiti, da se zavod može u svako doba povećati. Budući da je Dr. Riedel odbio prvobitni prijedlog, da bi nemirni bolesnici ostali i nadalje u zagrebačkoj bolnici, predviđene su posebne ćelije za nemirne bolesnike. Što se tiče proračuna, trebat će za nabavu zemljišta i podizanje zgrade 350.000 forinti, a za unutarnji uređaj, rubeninu itd. 32.700 forinti. Godišnje uzdržavanje zavoda s opskrbom od 130 bolesnika III., 12 bolesnika II. i 8 bolesnika I. razreda stajat će 32.619 forinti 20 novčića. Predlaže se, da se obveznice županijsko-bolničke zaklade založe kod jedne banke i da se tim iznosom pokriju građevni troškovi, dok bi se

⁶ Drž. arh. u Zagrebu. Spisi dvor. kancel. za Hrvatsku, br. 16430/1232.

⁷ Zapisnik XXI. saborske sjednice od 28. IX. 1868.

troškovi uzdržavanja zavoda pokrivali bolničko-opkrbnim troškovima, koje će plaćati bolesnici ili njihovi rođaci ili skrbnici. Zato se more odrediti opskrbne pristojba i to: za I. razred 1 forint 50 novčića, za II. razred 1 forint, a za III. razred 50 1/4 novčića. Neka dakle sabor odobri ovaj prijedlog i neka dozvoli, da se s radnjama započne već tečajem ove godine⁸.

Specijalni odbor za podizanje ludnice u Zagrebu, kojemu je bio predsjednik dvorski savjetnik **Robert Zlatarović**, ispitao je nacrt i osnovu, te ih je **na saborskoj sjednici od 17. IV. 1869. predložio saboru na odobrenje**. Odbor je među ostalim predložio, da se ishodi dozvola za utemeljenje lutrije, čiji dohodak bi se mogao upotrijebiti sa otplatu glavnica županijskih bolničkih zaklada. Vojska se je izjavila spremnom, da snosi jedan dio troškova. Odbor je došao do zaključka, da je podizanje zavoda hitna potreba, pa predlaže, da bi sabor odobrio podizanje toga zavoda⁹.

Prošlo je otada 15 mjeseci, a da nije ništa konkretno učinjeno. Na saborskoj sjednici od **22. VII. 1870.** konačno je opet o tom predmetu govorio **vladin povjerenik Robert Zlatarović**. Obzirom na neke nepredviđene momente, kao razvojačenje bjelovarske vojne krajine i neke financijske poteškoće, zamolio je Zlatarović sabor, da bi se pretresanje ovoga pitanja odgodilo do idućega zasjedanja sabora. Njegov je prijedlog prihvaćen¹⁰.

Prošle su i opet dvije godine i pitanje podizanja zavoda za umobolne ponovno je zapelo. Tek u ljeti 1872. došla je stvar ponovno pred hrvatski sabor. **Na saborskoj sjednici od 17. VIII. 1872. rekapitulirao je Dr. Franjo Kviring čitav predmet**. Ukazao je osobito na to, da upućivanja duševnih bolesnika u Budim, Graz i Beč stoji zemlju godišnje 32.000 forinti, dok bi uzdržavanje zavoda iz vlastitog budžeta stajalo godišnje 15-16.000 forinti. Na koncu je prikazao očajne prilike na odjelu za umobolne u Bolnici milosrdne braće, koje su "više užas nego blagodat", pa zato predlaže zaključak, da se nacrt i osnove za gradnju ludnice što prije podnese saboru na raspravljanje. Prijednog se prima¹¹.

Na saborskoj sjednici od **17. IX 1873.** konačno je odlučeno, da se predmet dostavi **zakonodavnom odboru sabora**, da bi izradio zakonsku osnovu o uređenju zemaljske ludnice¹², koju je sabor na svojoj sjednici od **24. X. 1873.** prihvatio¹³ i koji je zaključkom sjednice od **23. XII. 1873.** dostavljen vladi na proglašenje¹⁴. Tekst prvobitne zakonske osnove izmijenjen je i znatno skraćen, te glasi u konačnoj redakciji:

⁸ Zapisnik XXXI. saborske sjednice od 11. III. 1869.

⁹ Zapisnik XLII. saborske sjednice od 17. IV. 1869.

¹⁰ Zapisnik LXXXI. saborske sjednice od 22. VII. 1870.

¹¹ Zapisnik XXI. saborske sjednice od 17. VIII. 1872.

¹² Zapisnik XXXII. saborske sjednice od 17. IX. 1873.

¹³ Zapisnik XLIII. saborske sjednice od 24. X. 1873.

¹⁴ Zapisnik XLVIII. saborske sjednice od 23. XII. 1873.

**Osnova zakona
o ustrojenju javne ludnice za obseg kraljevine Hrvatske i Slavonije**

§ 1.

Za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, razumijevajuć amo i hrv.-slav. Krajinu, ima se podići u glavnom gradu Zagrebu javna ludnica kao liečilište za bolesne na umu.

Ova je ludnica zemaljski zavod.

§ 2.

Trošak, spojen sa prvobitnim podignućem i uređenjem ludnice, namirit će građanska i vojna Hrvatska i Slavonija, po razmjeru broja pučanstva.

§ 3.

Građanska Hrvatska i Slavonija namiruje svoj prinosak iz bolničkih zakladah.

§ 4.

Izvršba ovog zakona povjerava se banu.

Ivan Vončina v r.

predsjednik

Dr. Franjo Kviring v. r.

izvjestitelj

Trebalo je sada pristupiti daljnjim predradnjama za konačno podizanje zavoda, pa je u tu svrhu **posebna komisije otputovala u ljeti godine 1874. u Graz**, da prouči uređaj tamošnjeg zavoda za umobolne i da stekne praktična iskustva u tom pogledu. **Komisiju su sačinjavali protomedik Dr. Šlosser, tajnik zdravstvenog odsjeka zemaljske vlade Dr. Antun Schwarz, a sa strane vojske pukovnijski liječnik Dr. Stjepan Magjarević.** Zajedno s gradačkim inženjerom Jakominijem **sastavili su oni opširan elaborat**, datiran u Grazu dne **25. VI. 1874.**, u kojemu iznose smjernice za gradnju zavoda¹⁵. U tom elaboratu je najprije govor o broju duševnih bolesnika u Hrvatskoj i Slavoniji (prema izvještaju iz godine 1866), nadalje je govor o svrsi zavoda, koji treba da bude liječilište i opskrbilište. Kao podloga, po kojem će se sistemu graditi, treba da posluži gradačka ludnica. Slijedi opširna i točna specifikacija pojedinih dijelova i prostorija zavoda. U pogledu mjesta, gdje se zavod ima podići, naglašeno je slijedeće: **"Pošto ludnica kod nas nije samo liječilište i opskrbilište, već mora da je i učilištem, to se ima kraj Zagreba da gradi, gdje se sveučilište ustrojava"**. Slijede posebne zdravstvene građevne opaske, pa smjernice za uređenje zavoda i napokon osnova za administraciju zavoda (uprava, osoblje, pomoćno osoblje itd.). Elaborat završava pitanjem; "Da li bi se taj zavod, kao što je tu zasnovan, mogao povećati i u koliko?" Odgovor glasi: "Da, ako se prihvati paviljonski sistem", i dalje: "Primi li se ova osnova, to će se moći dakle ludnice sa umjerenim troškom razširiti tako, da bude za preko 500

¹⁵ Ta je osnova štampana pod naslovom „Osnova za građenje ludnice u Zagrebu“, s. 1. 1874.

bolestnikah udovoljavala, dakle i za krajiški dio domovine, gdje se je godine 1866. uključno sa belovarskom sada županijom 306 duhobolnih bilježilo, među kojima je barem 1/4 dio mogao biti padavičavih i benavih, koji u ludnicu nepadaju".

U to vrijeme počinje se i naša javnost sve više zanimati za projekt gradnje zavoda za umobolne, pa se o tome raspravlja i u **Zboru liječnika**, a i u našoj štampi. U **Narodnim novinama** nalazimo godine 1874. o tome dva članka. U prvom, anonimnom, članku pod naslovom "Zemaljska ludnica u Zagrebu" govor je o potrebi podizanja ludnice. Pisac ističe veliku odgovornost takvog zavoda i daje sugestije, kakav treba da bude. "...Do nedavno jošte nije baš bilo prevelika lučenja između nesretnjaka luđaka i između zlotvora, jednaka neljubav, jednako neštovanje i jednak neobzir susretao je jednoga kao i drugoga..." Ali sada je to već pomalo drugačije, a osobito bi morao zavod voditi o tome računa¹⁶. U drugom članku pod naslovom "Zemaljska ludnica", koji je potpisan šifrom -r-, raspravlja se o pitanju, po kojem će se sistemu graditi, da li će zgrada stajati što bliže jedna drugoj (centralizacija) ili će biti što više odijeljenih zgrada (kolonizacija). Pisac članka ne opredjeljuje se ni za jedan ni za drugi sistem¹⁷.

Postoji iz toga vremena nedatirani sastavak **Dra Antuna Schwarz**a, sastavljen u formi koncepta, pod naslovom "**Osnova za građenje zemaljske ludnice u Zagrebu**"¹⁸, koji sadrži opće smjernice za podizanje zavoda. Schwarz upozorava među ostalim na to, da treba računati s time, da duševnih bolesnika ima sve više, pa stoga treba da ludnica ima mjesta najmanje za 250 bolesnika. On govori i o troškovima, pa spominje da su rad i materijal u posljednje vrijeme pojeftinili, što treba uzeti u obzir kod sastavljanja troškovnika. On drži, da bi 400.000 forinti sveukupno bilo dovoljno.

Konačno je na saborskoj sjednici od **28. XI. 1877.** donesen **zakon o ustrojenju javne ludnice za opseg kraljevine Hrvatske i Slavonije** i sade se pristupilo samoj gradnji, pri čemu je stekao velika zasluge svojim neumornim zalaganjem vladin tajnik **Dr. Antun Schwarz**. Bilo je još raznih neprilika u vezi sa zemljištem, jer mađarsko ministarstvo nije dopustilo, da se zavod sagradi na kraju Ilice, na zemljištu, koje je zagrebački veleposjednik Pongrac ponudio besplatno. Stoga je zemaljska vlada kupila od zagrebačkog kaptola dosta jeftino zemljište u općini Vrapče, ali budući da je to zemljište bilo močvarno, trebalo ga je najprije isušiti i zasipati. Još iste godine započela je gradnja po planovima zagrebačkog arhitekta **Kuna Weidmanna**. Gradnja je izvedena po koridorskom sistemu, koji je tada bio moderan, nusprostorijske su bile manjkave i, kako se kasnije vidjelo, čitav je zavod bio već od početka premalen. Gradnja i unutrašnji uređaj trajali su oko dvije godine. **Konačno je novi zavod svečano otvoren 16. XI. 1879.** Toga dana i dan prije toga prevezeni su bolesnici iz Bolnice

¹⁶ Narodne novine, XL/1874, br. 132 od 12 VI. 1874.

¹⁷ Narodne novine, XL/1874, br. 155 od 10. VII. 1874.

¹⁸ Taj se sastavak nalazi u arhivu Muzeja za povijest medicine Zbora liječnika u Zagrebu.

milosrdne braće u Zagrebu fijakerima u novu bolnicu i povjereni brizi prvog zavodskog ravnatelja **Dra. Ivana Rohačeka**.¹⁹

Štatut zavoda odobren je kraljevim rješenjem od **6. VI. 1880.**, a **posebnim zakonom od 2. XI. 1880. uređena su beriva zavodskog osoblja**.²⁰ Uprava zavoda izdala je godine 1880. kućni red, koji sadrži točne upute o primanju i otpuštanju bolesnika, o postupku s njima, o čistoći, grijanju, odjeći i rublju, o kuhinji i hrani itd.²¹ Iste je godine izdan i naputak za kućne sluge, koji sadrži 5 paragrafa o njihovim dužnostima i načinu postupanja s bolesnicima²², a ujedno je izdan i naputak za podvorno osoblje²³. I u kućnom redu i u oba naputka dolazi do izražaja tendencija humanosti prema bolesnicima. Tako npr. veli § 31 kućnoga reda, da se bolesnici ne smiju drugačije nazivati nego "bolesnici" ili "opskrbljenici". Psovke i nasilje sa strane bolesnika ne smiju uzvraćati, nego se moraju smatrati pojavom njihove bolesti. Zanimljivo je, da § 35 kućnoga reda nabraja **lječidbena sredstva u zavodu**, među kojima je najvažnije posao, zatim oblaganje gorušicom ili vesikatorom, stavljanje pijavica, klistir, povoji, kupanje itd.

Zanimljivo je također shvaćanja o uzrocima duševnih bolesti, koje je vladalo u zavodu prvih godina njegova opstanke. U izvještaju zavoda za god 1886. navode se slijedeći uzroci bolesti kod zavodskih bolesnika: spirituosa, hereditas, onania, affectus, senium, službeni napor, eclampsia, dismenoreja, menses cessantes, excessus in Venere, zanemaren odgoj, celibat, duševni napor, oskudica, tjelesni napor, venesekcija i dr.²⁴ Isti se uzroci navode i narednih godina. Zanimljivo je i kretanje broja bolesnika u zavodu prvih godina. Ma da je u zavodu bilo samo 250 kreveta, iznosio je broj bolesnika već god. 1881. 300, a godine 1885. narasao je taj broj čak na 460. Godine 1887. povećan je broj kreveta na 329, ali ni to nije bilo dosta, jer je god. 1890. bilo u zavodu već 638 bolesnika, a godine 1899. uz 450 kreveta čak 1001 bolesnik²⁵.

Historijat zavoda za umobolne u Stenjevcu pokazuje nam, kako se teško kod nas u prošlosti ostvario svaki napredak na području medicine i u javnom životu uopće. **Trajalo je blizu tri decenija, dok je ostvarena zamisao**, da se podigne ovaj važni i hitno potrebni zavod, a kroz cijelo to vrijeme suprotstavile su se izvršenju ovoga plana najraznovrsnije zapreke političke, financijske i tehničke naravi. Pa čak i tada, kada je zavod već bio sagrađen i kada je započeo svojim radom, bilo je još uvijek poteškoća, koje su kočile rad zavoda.

¹⁹ Podaci prema navedenom arhivskom materijalu i prema citiranim radovima Gostla, Hercega, Ulčnika i Žirovčića koji sadrže također podatke o daljnjem razvoju zavoda.

²⁰ V. Katičić: Pregled gradiva za poviest zdravstva u Hrvatskoj i Slavoniji od god. 1850. do 1919. (Liječn. vjesnik, LXV/1943, str. 293).

²¹ Kućni red za zemalj. zavod za umobolne u Stenjevcu, Zagreb 1880.

²² Naputak za kućne sluge zem. zavoda za umobolne u Stenjevcu, Zagreb 1880.

²³ Naputak za podvorno osoblje zem. zavoda za umobolne u Stenjevcu, Zagreb 1880.

²⁴ Rohaček: op. cit. (Liječnički vjesnik, IX/1887, str. 69).

²⁵ F. Gundrum-oriovcjanin: Zdravstvena služba u Hrvatskoj i Slavoniji u godini 1905. (Liječnički vjesnik, XXXI/1909, str. 144-172).